

УДК 334.012.61-022.51(477+438)

Бондарчук М.Ю.

*аспірант кафедри торговельного підприємництва
Київського національного торговельно-економічного університету***СИСТЕМИ ПІДТРИМКИ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА
В УКРАЇНІ ТА В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА**

Розглянуто умови розвитку та підтримки малого підприємництва в Україні та в Республіці Польща. Шляхом порівняння систем підтримки малого підприємництва виявлені вразливі місця і проблеми підприємництва України. Ґрунтуючись на досвіді Польщі, запропоновано шляхи удосконалення систем підтримки малого підприємництва України як на державному рівні, так і на регіональному рівнях.

Ключові слова: мале підприємництво, бізнес, постсоціалістичні країни, системи підтримки, державна підтримка.

Бондарчук М.Ю. СИСТЕМЫ ПОДДЕРЖКИ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В УКРАИНЕ И В РЕСПУБЛИКЕ ПОЛЬША

Рассмотрены условия развития и поддержки малого предпринимательства в Украине и в Республике Польша. Путем сравнения систем поддержки малого предпринимательства выявлены уязвимые места и проблемы предпринимательства Украины. Основываясь на опыте Польши, предложены пути совершенствования систем поддержки малого предпринимательства Украины как на государственном уровне, так и на региональном уровне.

Ключевые слова: малое предпринимательство, бизнес, постсоциалистические страны, системы поддержки, государственная поддержка.

Bondarchuk M.Y. SUPPORT SMALL BUSINESS IN UKRAINE AND THE REPUBLIC OF POLAND

In the article there is reviewed the conditions for the development and support of small business in Ukraine and Poland. During comparison of systems support small business was identified vulnerabilities and problems of business in Ukraine. Based on the experience of Poland, was suggested ways to improve support systems for small business in Ukraine as at the state level and at the regional level.

Keywords: small business, business, post-socialist countries, support systems, government support.

Постановка проблеми. Масштабне проникнення малого підприємництва у господарську систему дозволило багатьом країнам з перехідною економікою, насамперед постсоціалістичним (Чехія, Угорщина, Польща, країни Балтії), суттєво підвищити рівень конкурентоспроможності національної економіки, вирішити гострі соціальні проблеми, сформувані середній клас як важливу умову політичної стабільності суспільства. Слід особливо відзначити, що найважливішою особливістю, на тлі якої відбувається процес розвитку сектора малого бізнесу у світовій практиці, є потужна підтримка з боку держави [7; 13; 15].

Україна має достатній потенціал малого підприємництва, перспектива реалізації якого є абсолютно реальною. Основне влучно задіяти всі наявні правові, економічні, організаційні, виробничі та трудові ресурси, активізувати форми і механізми державної підтримки. Однак останнім часом в Україні спостерігалось гальмування динаміки розвитку малих підприємств, зокрема зниження темпів їх кількісного зростання, стагнація або й погіршення якісних показників [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему державної підтримки малого бізнесу досліджено у наукових роботах видатних українських та зарубіжних економістів і науковців, таких як З.С. Варналій, А.С. Булатов, А.І. Амоша, А.О. Блінов, І.Н. Шапкін, В.В. Буєв, Л.В. Шуклов, Ф.С. Сайдуллаєв, Н.А. Джобав, Л.А. Сорокіна, В. Горфинкель, Б.М. Широков та ін. Дослідженню та аналізу проблем розвитку сфери малого та середнього бізнесу Польщі в нових умовах присвятили наукові праці польських вчених А. Бретин, А. Воляк-Тузімек, Б. Нездельські, М. Старчевска-Кшиштошек та ін. Однак поза увагою вчених залишилися окремі питання, які потребують поглибленого вивчення.

Постановка завдання. Відсутність реальної підтримки є специфічною рисою зовнішнього середови-

ща вітчизняних підприємств малого бізнесу. Саме тому дослідження підтримки розвитку малого підприємництва вимагає особливого розгляду. Цікавим для України є досвід європейських країн, а саме Польщі. Подальші дослідження сконцентруємо у напрямі систем підтримки малого підприємництва Польщі та виявимо можливості його застосування в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення малого підприємництва в Україні проходило високими темпами, незважаючи на об'єктивні труднощі перехідного періоду. Практично на порожньому місці, з нічого, створювалися підприємства малого бізнесу, частина з яких, подолавши труднощі зростання, зуміла вистояти і продовжує розвиватися [8, с. 38-39].

Процес становлення малого підприємництва в Україні протікав нерівномірно, темпи його прискорювалися і сповільнювалися відповідно до змін зовнішнього середовища, оскільки можливості підприємств малого бізнесу протистояти деструктивним чинникам довкілля об'єктивно обмежені.

Типовою рисою малого підприємництва України є його слабка життєздатність і нестійкість, що пояснюється як об'єктивними (несприятливе макросередовище, відсутність інфраструктури підприємництва, слабкий рівень бізнес-комунікацій тощо), так і суб'єктивними факторами (відсутність навичок підприємництва, недоброзичливе ставлення місцевої влади тощо).

Підтримка малого бізнесу є неодмінним атрибутом ринкової економіки, і успішно здійснюється як у країнах з розвинутою економікою, так і в постсоціалістичних країнах [11; 12, с. 40-41]. Але ще більшого значення набуває підтримка малого підприємництва в Україні, в економіці якої досі не подолані монополія великої держави, консерватизм місцевих органів влади, а підприємець в очах суспільства не вбачається як прогресуюча сила.

З позиції системного підходу підтримку малого підприємництва варто розглядати як складну систему, що виконує певні функції з метою створення рівних умов для всіх суб'єктів малого підприємництва, допомоги або на етапі становлення, або в тому випадку, якщо мале підприємство або індивідуальний підприємець опинилися в складній ситуації. До числа функцій системи підтримки малого підприємництва треба віднести забезпечувальну, управлінську і регулюючу. Ці функції виконуються за допомогою розробки та впровадження комплексу заходів у рамках єдиної політики, спрямованих на підвищення стійкості підприємств малого бізнесу.

Найбільш широкі можливості з підтримки малого підприємництва існують на державному рівні. Світовий досвід свідчить про те, що особливо велику роль відіграє державна підтримка малого підприємництва в кризових умовах, коли економіка потребує докорінної структурної перебудови і вкрай необхідне зниження соціального напруження. Прикладом можуть бути повоєнні Японія та Німеччина, Англія кінця 70-х рр., Країни Східної Азії в останні 10-15 років.

На відміну від українських підприємств малого бізнесу, у країнах ЄС та в Польщі зокрема існує ціла низка типових форм допомоги підприємцям: грошові або речові дотації, субвенції, преференційні кредити, податкові привілеї, кредитні гарантії, надані бюджетом або фондами, що фінансуються з бюджетів, підвищення капіталу підприємства за допомогою громадських коштів, конверсія заборгованості, зниження соціальних зобов'язань або зобов'язань, пов'язаних з охороною навколишнього середовища, суспільні замовлення, пільгові послуги консалтингу [9; 14, с. 50]. Причому необтяжливими з точки зору законодавчих процедур і гнучкості в застосуванні вважаються дотації, які є найбільш популярною формою допомоги. Вони охоплюють 56% наданої допомоги в ЄС [10].

В Україні кількість підприємств у 3,5 рази менша, ніж у країнах Центральної Європи та Балтії [6]; дві третини (63%) українських бізнесменів при спілкуванні з держчиновниками використовують «неофіційні способи» вирішення регуляторних проблем. Польща як яскравий представник країни постсоціалістичного простору у свою чергу демонструє більш

сучасну структуру механізму державного регулювання, до якої входять правовий та фінансовий механізми; механізми стимулювання, підтримки, сприяння, контролю; форми і методи реалізації державного регулювання, державні органи та фонди, які покликані займатися діяльністю підприємницьких структур та суб'єктів бізнесу [2].

Особливості малого підприємництва в Україні найяскравіше проявляються у порівнянні з умовами розвитку цього сектора економіки в Польщі (табл. 1).

Очевидно, що у таблиці 1 вдалося привести не всі умови діяльності підприємств малого бізнесу в Україні та Польщі. Це пояснюється тим, що завдання дослідження полягало не тільки і не стільки у виявленні всіх умов і особливостей, скільки в доказі того, що діяльність малого підприємництва в Україні здійснюється в інших, якщо не в принципово інших умовах, ніж діяльність польських підприємств. Уважний розгляд показує, що умови та особливості діяльності підприємств малого бізнесу значно відрізняються від умов діяльності підприємств аналогічного класу за кордоном. Для зближення зі стандартами Польщі або необхідний відповідний час, щоб пройти той же шлях, що і польський малий бізнес, або прискорене формування власної моделі підприємництва. Хоча за останні два роки Україна покращила свої показники в рейтингу «Ведення бізнесу» [1], слід звернути увагу на показники, за якими Польща досягла успіху більшою мірою. Порівняння показників двох країн в даному рейтингу наведено у таблиці 2.

Республіка Польща порівняно з Україною має перевагу за такими показниками, як: вирішення проблеми неплатоспроможності, міжнародна торгівля, оподаткування, підключення до електропостачання, реєстрація прав власності та захист інвесторів, виходячи з того, формування власної української моделі підприємництва неможливе без урахування національних особливостей, стану економіки і суспільства.

У доповіді Doing Business 2015 відзначається, що минулого року в Україні було досягнуто важливого прогресу у сферах реєстрації прав власності та оподаткування – за цими двома показниками Україна поліпшила своє місце на понад 25 позицій. Але за такими показниками, як підключення підприємств до мереж електропостачання, зовнішньоторговельна

Таблиця 1

Умови діяльності малого підприємництва в Україні та Польщі [8]

Ознака	Польща	Україна
Тип економіки	Соціально орієнтована	Трансформаційна (перехідно-реформаційна)
Стан зовнішнього середовища	Сприятливий	Вкрай несприятливий, швидкість змін висока
Соціальні умови	Наявність маси благополучних підприємців у соціальній структурі суспільства. Сприятливе суспільне сприйняття підприємців	Наявність незначної кількості благополучних підприємців у соціальній структурі суспільства. Несприятливе суспільне сприйняття підприємців
Державна підтримка	Значна, у тому числі і фінансова. Спрощені процедури взаємовідносин з державою	Практично відсутня
Ставлення місцевої влади до підприємництва	Сприятливе. Прагнення до узгодження інтересів підприємця та органів самоврядування	Індиферентне або приховано негативне. Чиновницьке свавілля. Сприйняття як джерела особистої наживи
Спрямованість діяльності	Виробництво товарів і послуг широкого спектру. Інноваційне підприємництво. Обслуговування споживачів зі специфічними запитами	Виробництво товарів і послуг, що забезпечують задоволення найнеобхідніших потреб
Рівень прагматизму	Високий	Низький
Відносини з громадськістю	Професійно побудовані	Практично відсутні
Просування продукції (робіт, послуг)	Орієнтація на клієнта, професійна реклама, дотримання інтересів взаємодіючих структур, сильний стратегічний аспект в управлінні	Орієнтація на отримання прибутку чи інших переваг, часто неякісна або безадресна реклама, пріоритет власних інтересів теперішнього часу.

Таблиця 2
Порівняння позицій України та Республіки Польща у міжнародному рейтингу «Ведення бізнесу 2015» [1]
(на початок року)

№	Показник	Україна				Польща		
		Doing Business 2014	Doing Business 2015	↔	Doing Business 2014	Doing Business 2015		
	Загальне місце у Рейтингу серед 189 країн	112	96	↑ 16	64	30	32	↓ -2
1	Реєстрація підприємств	47	76	↓ - 7	9	80	85	↓ - 5
2	Отримання дозволів на будівництво	41	70	↓ - 2	67	135	137	↓ - 2
3	Підключення до електропостачання	172	185	↓ - 3	121	61	64	↓ -3
4	Реєстрація прав власності	97	59	↑ 29	20	39	39	=
5	Кредитування	13	17	↓ - 3	=	14	17	↓ -3
6	Захист інвесторів	128	109	↓ - 2	74	35	35	=
7	Оподаткування	164	108	↑ 49	21	81	87	↓ -6
8	Міжнародна торгівля	148	154	↓ - 1	113	46	41	↑ 5
9	Забезпечення виконання контрактів	45	43	↑ 1	9	54	52	↑ 2
10	Вирішення проблеми неплатоспроможності	162	142	↓ - 1	110	30	32	↓ -2

діяльність і вирішення проблем неплатоспроможності Україна посідає найнижчі місця в рейтингу серед країн регіону Європи та Центральної Азії і її «сусіди» по легкості ведення бізнесу – Філіппіни та Багами [1].

Також в Україні покращився і спеціальний показник віддаленості від передового рубежу (тобто від країни, що займає перше місце, – Сінгапуру), склавши 61,5% проти торішніх 59,2% (чим вище бал за цим показником, тим сприятливіші підприємницька середа). Незважаючи на це, Польща суттєво відрізняється становищем малого підприємництва від України. За рівнем підприємництва (індекс підприємництва) Польща посідає 15 місце серед країн ЄС. Мале підприємництво здебільшого представлене у таких галузях, як оптова та роздрібна торгівля, послуги, будівництво, промислове виробництво та охорона здоров'я. Специфікою польського малого бізнесу є те, що 40% новоутворених підприємств засновують жінками [4].

На рисунку 1 представлена динаміка зміни кількості активних підприємств торгівлі малого бізнесу Республіки Польща. Враховуючи особливості поділу за кількістю працюючих протягом 2005–2012 рр., мале підприємництво практично залишалося незмінним або зростало, що говорить про стабільний стан економіки в країні.

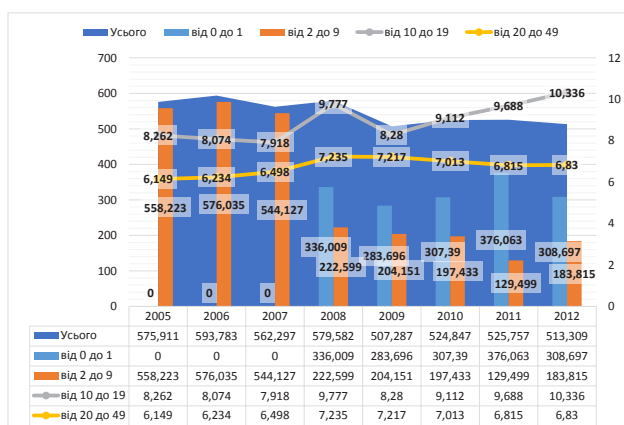

Рис. 1. Динаміка кількості активних підприємств торгівлі в Польщі за величиною (2005–2012 рр.) [1]

У секторі малих підприємств постійно збільшується кількість створених робочих місць. На них

припадає близько чверті інвестиційних вкладень. Стабільною тенденцією є те, що понад 60 відсотків від загальної суми інвестицій у малому бізнесі здійснюється за рахунок власних коштів [4].

Факторами, які сприяють розвитку малого бізнесу в країні, є високий рівень освіченості підприємців, вкладання капіталів особами, які повернулися з-за кордону, де вони його заробили своєю працею.

Стратегічні документи та систему регулювання малого бізнесу в країні визначає її функціонування у складі ЄС. Концепції, прийняті у документах про сприяння підприємству, відповідають документам Європейського Союзу, таким як, наприклад, Лісабонська стратегія чи Small Business Act. До найважливіших документів з питань сприяння підприємству в Польщі належать, зокрема: Вітчизняна програма реформ на 2008–2011 рр., Стратегія розвитку країни 2007–2015 рр., Національні стратегічні основи взаємодії в 2013 р., Напрями зростання інноваційності економіки на 2007–2013 рр., Збірник статистичних матеріалів про сприяння розвитку підприємства.

Невід'ємний вплив має Закон про малий бізнес. Він був ухвалений у 2008 р. Європейською Комісією для створення нових рамок політики, які інтегрують існуючі інструменти політики підприємства, і враховують зокрема Європейську хартію для малих підприємств та сучасну політику щодо МСП.

Закон про малий бізнес – це законодавчий акт тільки за назвою, він складається з таких десяти принципів:

- 1) створити середовище, к якому підприємці та сімейний бізнес будуть процвітати, а підприємництво буде винагороджено;
- 2) переконатися, що чесні підприємці, які збанкрутували, швидко отримують другий шанс;
- 3) встановити правила регулювання відповідно до принципу «Спочатку подумай про мале»;
- 4) змусити органи влади реагувати на потреби МСП;
- 5) адаптувати громадські інструменти до потреб МСП: сприяння участі малих і середніх підприємств у державних закупівлях та ефективному використанню можливостей державної допомоги для МСП;
- 6) полегшувати доступ МСП до джерел фінансування, забезпечити розвиток такого правового та ділового середовища, щоб виплати в комерційних угодах були своєчасними;
- 7) допомагати МСП отримувати більшу користь від можливостей єдиного ринку;

8) сприяти підвищенню кваліфікації менеджменту та інженерного складу малих і середніх підприємств, а також усім формам інновацій;

9) дати малому і середньому бізнесу можливість перетворювати екологічні виклики на можливості;

10) заохочувати і підтримувати МСП для отримання вигоди від зростання ринків.

Особливо доцільно наголосити, що принцип «Спочатку подумай про мале» вимагає, щоб законодавство враховувало інтереси малого і середнього бізнесу на найбільш ранніх етапах розробки політики для того, щоб зробити законодавство лояльнішим для малого і середнього бізнесу. Різні інструменти й методи можуть привести до ефективної реалізації цього принципу. До них, зокрема, належать: застосування пропозицій малого і середнього бізнесу в майбутніх законодавчих актах, використання конкретних положень у законодавстві про малий і середній бізнес з метою запобігання непропорційно важкому тягареві на малі й середні підприємства, консультації із зацікавленими сторонами МСП, робота з представниками МСП тощо.

Принцип «Спочатку подумай про мале» є чудовим прикладом інструменту міжнародної політики, призначеного для координації політики щодо малого підприємництва як по вертикалі (в межах держав-членів ЄС), так і по горизонталі (по всьому ЄС).

Доцільно наголосити, що крім наявності зазначених вище документів у Польщі немає єдиного документа, присвяченого політиці підприємництва. Сучасна політика розвитку підприємства, особливо щодо малих підприємств, робить найбільший акцент на таких питаннях: спрощення адміністративних процедур та зменшення адміністративних навантажень, збільшення доступності зовнішніх джерел фінансування, просування експорту і збільшення інноваційності підприємств, поліпшення співробітництва між ними. За створення і реалізацію політики підприємництва відповідає Міністерство економіки. На рисунку 2 продемонстрована інституційна підтримка підприємництва в Польщі.

Суттєве сприяння розвитку підприємництва в Польщі забезпечується фондами ЄС, кошти яких, крім всього іншого, призначені й для підтримки малого бізнесу. Цікаво, що їх розпорядником є Міністерство регіонального розвитку.

Втіленням регіональних програм займаються окремі органи регіонального самоврядування (апарати маршалів воєводств) у кожному із 16 воєводств у Польщі. На відміну від республіканських програм, у яких перевага надається проектам інноваційного характеру, здебільшого високобюджетним, регіональні програми більш спрямовані на задоволення потреб менших підприємств, що реалізують більш прості інвестиційні проекти. У цьому контексті характерним є спостереження Л. Бальцеровича – одного із «батьків» польських економічних реформ: «У світі тварин слони приваблюють більше нашої уваги, ніж мурахи.

Щось подібне спостерігається і в економіці – значно більше враження справляють на нас могутні корпорації, що наймають кількадесят чи навіть кількост тисяч осіб, аніж дрібні підприємства, де зайнято від кількох до кількадесят осіб. Однак саме ці дрібні організми мають величезне значення для ефективності й розвитку економіки» [3].

Польське агентство розвитку підприємництва (ПАРП) є урядовим агентством, яке підпорядковується відповідному міністрові з питань економіки. Завданням Агентства є управління фондами з бюджету держави і Європейського Союзу. ПАРП є ініціатором створення мережі регіональних центрів сприяння малим і середнім підприємствам, тобто загальнопольської системи послуг для малих і середніх підприємств, загальнопольської мережі інновацій та консультативних пунктів. Ці установи надають на безоплатній основі або за преференційними ставками послуги з інформування, консалтингу, навчання та фінансові послуги. Агенція управляє фондами держбюджету та ЄС, призначеними для підтримки підприємництва. У варшавському офісі ПАРП працює понад 350 працівників, а щорічна допомога малому та середньому бізнесу вимірюється мільярдами злотих.

Тобто Польщі, починаючи з 1989 року, вдалося збудувати сильний та еластичний сектор малих підприємств. Їх активно підтримує держава, надаючи фінансову та юридичну допомогу, вона сприяє розвитку компетенції працівників і де головну роль відіграє Польська агенція розвитку підприємства – ПАРП, інституція, підпорядкована міністру економіки країни.

Головна проблема української системи підтримки сектора – непристосованість до потреб адресата. Система надмірно зосереджена на фінансових інструментах при недооціненому значенні інших форм. Вона не готова сприймати кошти міжнародної допомоги. Відповідних програм мало, вартість реалізованих проектів доволі низька.

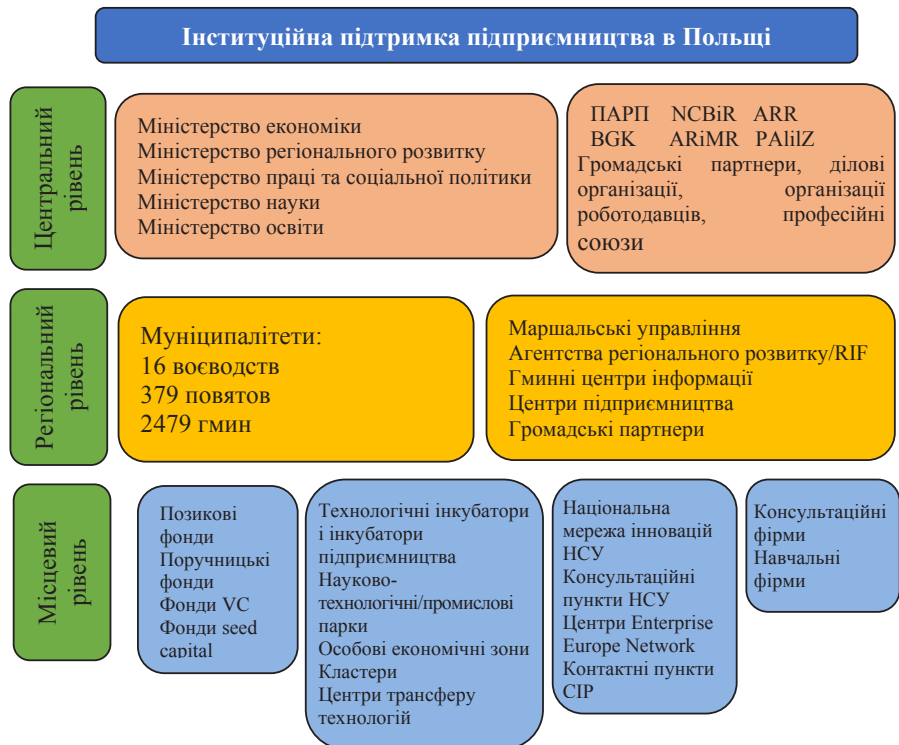

Рис. 2. Інституційна підтримка підприємництва в Польщі

За 20 років перетворень держава все ще не має достатнього потенціалу для реалізації ефективної політики у цій сфері.

Перша проблема – дублювання повноважень на центральному рівні. Сектором опікуються одночасно Міністерство економіки і торгівлі, Український фонд підтримки підприємництва – УФПП – та Держкомітет у справах підтримки малих підприємств і підприємства.

Друга проблема – неефективне законодавство, що регулює витрати порівняно невеликих бюджетних коштів на програми підтримки малого підприємства. Результат – величезні коливання сум. Так, у 2009 році з бюджету держави перераховано 162 тис грн, у 2010 році – 347 тис грн, а в 2011 році не виділено жодних коштів, хоча в бюджеті на це було передбачено понад 10 млн грн.

Третя проблема – вітчизняна система підтримки малого підприємства надмірно зосереджена на фінансових інструментах. На відміну від європейської практики, в Україні працює принцип «Не вчіть мене жити – краще допоможіть матеріально». При цьому фінансова підтримка малого бізнесу з боку держави суто символічна. Так, у Державній програмі активізації розвитку економіки на 2013–2014 роки річний об'єм фінансування з держбюджету становило 10,3 млн грн – 22 коп. на одного жителя країни.

Висновки з проведеного дослідження. Формування сприятливих умов для розвитку малого підприємства України є важливим моментом для всієї економіки. Українські та міжнародні юридичні рамки – Угода про асоціацію між ЄС та Україною, програми міжнародної допомоги ЄС, Світового банку та МВФ – створюють підстави для реформування й зміцнення сектора.

Ефективні європейські інструменти, у тому числі випробувані в Польщі, можуть і повинні бути використані в українському середовищі. Однак для цього необхідні докорінні зміни як у державному мисленні, так і в системному підході.

Для того щоб система підтримки була дієвою, вона має бути підтримана регіональною громадою, зокрема підприємництвом регіону, а тому із самого початку підприємницької структури повинні бути задіяні в розробці та обговоренні стратегічних положень. Для реалізації стратегії необхідний постійний моніторинг дій влади з її виконання. Тому до стратегії рекомендується вносити завдання зі створення системи моніторингу її виконання.

Узагальнивши досвід дослідженого євро регіону, можна визначити такі пріоритети систем підтримки малого підприємства:

- ефективна політика підтримки малого підприємства на регіональному та місцевому рівнях;
- створення в регіоні конкурентоспроможного підприємницького середовища;
- нарощення інноваційного рівня малих підприємств, розвиток кооперації малого та великого бізнесу;
- сприяння пріоритетним галузям у секторі малого підприємства, що визначатимуть конкурентоспроможність економічного комплексу регіону.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. World Bank. 2014. Doing Business 2015: Understanding Regulations for Small and Medium-Size Enterprises. Washington, DC: World Bank Group. – Way of access : <http://www.doingbusiness.org/reports/global-reports/doing-business-2015>.
2. Апостолюк В.В. Взаємодія держави і бізнесу в сучасних умовах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/13_NMN_2011/Economics/15_85983.doc.htm.
3. Бальцерович Л. Свобода і розвиток. Економія вільного ринку. – Л., 2000. – С. 91.
4. Бей О., Томсон Г. Зарубіжні практики розробки стратегій розвитку малого підприємства на регіональному рівні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://net.cbie.ca/projects/Data%5Ccd%20009-Lviv-ME-SED-Report-Best-Strat-UKR.pdf>.
5. Варналій З.С. Мале підприємство: основи теорії і практики / З.С. Варналій. – К. : Т-во «Знання», 2001. – 277 с.
6. Державна Служба Статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2013/fin/kp_reg/kp_reg_u/kp_reg_u_2012.htm.
7. Дынкин А. Зачем экономике предприниматель? // Мировая экономика и международные отношения. – 1991. – № 1. – С. 116.
8. Козаченко Г.В., Воронкова А.Е., Медяник В.Ю., Назаров В.В. Малий бізнес: стійкість та компенсаторні можливості : монографія. – Київ : Лібра, 2003. – 328 с.
9. Криниця С.О. Зміцнення фінансової бази місцевого та регіонального самоврядування // Фінанси України. – 1998. – № 2. – С. 38-47.
10. Круглов М.И. Стратегическое управление компанией. – М. : Русская деловая литература, 1998. – 768 с.
11. Медяник В.Ю., Ладыко И.Ю. Проблемы менеджмента в Украине // Вісник Східноукр. Держ. ун-ту. – 1999. – № 5(20). – С. 66-70.
12. Медяник В.Ю. Класифікація чинників, що призводять до виникнення компенсаторських здібностей підприємств малого бізнесу // Економіка. Менеджмент. Підприємство : зб. наук. праць Східноукр. держ. ун-ту. – Луганськ, 2000. – Вип. 3. – С. 235-239.
13. Мессенгиссер М. Экономическая сущность предпринимательства. – М. : Наука, 1998. – 230 с.
14. Пономарев В.П. Защита интересов предприятия как основа его экономической безопасности // Економіка. Менеджмент. Підприємство : зб. наук. праць Східноукр. держ. ун-ту. – 2000. – № 1. – С. 27-35.
15. Соболев С.Н. Предпринимательство: начало бизнеса. – К. : Венчур, 1994. – 176 с.